

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Hoe onbewust kan willen zijn?

Verslag van

De vrije wil? [Amsterdam, 6 juni 2008]

DAAN DANIELS

Op vrijdag 6 juni 2008 vond het jaarlijkse symposium van de Stichting Psychoanalyse en Psychiatrie plaats in Artis, Amsterdam. Dit keer was het thema 'De vrije wil?', nadrukkelijk voorzien van een vraagteken, met goede sprekers en een ingespeeld duo-voorzitterschap van Frank Koerselman en Willem van Tilburg. Tussen de middag was er gelegenheid tot bezoek aan de diereントuin: overal geanimeerde discussies in het wild.

Van Tilburg, emeritus hoogleraar psychiatrie aan de Vrije Universiteit en psychoanalyticus, leidde het thema in. Als avonduren-filosoof, zoals hij zich afficheerde, had hij een helder en gedegen betoog. Refererend aan actuele thema's en opvattingen stelde hij dat mensen altijd ook 'iets doen' met een op zich wilsbeperkende ziekte of stoornis. Maar wat nu te verstaan onder de vrije wil? Daar wordt gelukkig verschillend over gedacht en het debat is van alle tijden. Autonomie en authenticiteit worden als belangrijk genoemd. En er is het aspect van de rede.

De toon was gezet en de natuurwetenschap kwam aan het woord in de persoon van Peter Hagoort, hoogleraar cognitieve neurowetenschappen. Hij ging uit van de experimenten van Libet uit 1983, die laten zien dat vele milliseconden vóór wij ons onze wil bewust worden en omzetten in een keuze, er in het brein al een 'Bereitschaftspotential' wordt gemeten. Hiermee zou aangetoond zijn dat het brein de vrije wil te slim af is. Zijn conclusie: er is heel weinig evidentie voor de vrije wil, het is een illusie, maar wel een algemeen gedeelde.

Gerben Meynen, psychiater en vooral filosoof, volgde Kant in zijn opvatting als die de vraag stelt wat er nog rest aan vrije wil als alles gedetermineerd lijkt door de wetten van Newton. In zijn bespreking van Libets onderzoek stelt hij dat rede en overweging voorwaarde zijn voor een wilskeuze, terwijl het bij Libet om een 'instant-experiment' zou gaan, waarbij ratio nauwelijks een rol speelt. Is hier eigenlijk wel sprake van een keuze? Meynen besluit met de voorlopige conclusie: het is te gemakkelijk het concept van de vrije wil weg te doen. Immers, er is de gedeelde ervaring van de mens dat er zoiets als 'de vrije wil' bestaat. En is dát gegeven niet aan nader, ook neurobiologisch, onderzoek te onderwerpen? Neen, reageerde Hagoort, wij willen niet dat ons gedrag slechts neurofysiologisch wordt gestuurd. Wij koesteren de vrije wil als een illusie. Wij doen net als de dame uit Victorische tijden die stelde: 'Als we toch al afstammen van de apen laten we dan zorgen dat het niet algemeen bekend wordt.' Aan het eind van de ochtend debatteerden Peter van Panhuis, forensisch psychiater, en Fred Teeven, jurist en VVD-politicus, over toerekening en verantwoordelijkheid. Van Panhuis vertolkte het standpunt dat psychiatrische ziekte eigenlijk altijd gedetermineerd is door breindisfunctie waardoor toerekeningsvatbaarheidsoverwegingen (veel) aan betekenis verliezen. Aardig was zijn stelling vooral niet de invloed van psychopathologie als bepalende risicofactor te overschatten. De invloed van omgevingsfactoren en name alcohol en drugs is vaak veel groter. Zijn opponent had zich terdege voorbereid. Hij had de dag tevoren 'wel anderhalf uur' gesproken met een man die veroordeeld was wegens de moord op zijn schoonmoeder. Zijn stelling was dat de maatschappij niet kan leven zonder de aanname van een vrije wil en daarmee verantwoordelijkheid.

Veel vragen waren er niet. De zaal leek ook enigszins op het verkeerde been gezet; in plaats van het stiekem gehoopte duel van twee straatvechters bleken beide heren het

meer eens te zijn dan wezenlijk van mening te verschillen.

Vanuit de stelling 'Waar een wil is is een weg of... kan men ook niet kunnen willen?' besprak Frank Koerselman, hooggeleerd psychiater en psychoanalyticus, arbeids-(on)geschiktheid als een sociaal construct, dat kritische aandacht behoeft. Het werkt soms invaliderend en laat voor de eigen verantwoordelijkheid te vaak te weinig ruimte. Hij wees op de behoeftes en verwachtingen die mensen van werk hebben. Het is zoals met geld: het gaat over macht, roem, persoonlijke groei, zingeving en vooral ook waardering. Hij zag Karl Mays Old Shatterhand als de belichaming van plichtsbesef, dienstbaarheid en verantwoordelijkheid en daarmee de personificatie van 'de vrije keuze te moeten', dat wil zeggen beperkingen niet slechts te accepteren, maar te verkiezen.

Zijn opponent, de verzekeringsgeneeskundige Wim Schuwirth, bleef wel erg dicht bij de praktijk en de casuïstiek: zijn voorbeeld heette dan ook Jansen. Hij benadrukte hoe de vrije wil wordt ingeperkt door context en tegenkrachten en dat het ene individu het andere niet is. Je kan van Jansen niet anders verwachten, hield hij zijn opponent in de discussie voor, dan dat ie zijn best doet. En dat doet ie, maar veel ruimte heeft hij niet.

Het laatste debat, over individu en samenleving, had als stelling: 'Je kunt een boerka uit vrije wil dragen.' Bert Musschenga, hoogleraar wijsbegeerte, besprak de casus van een in Nederland opgegroeide jonge vrouw, moslima en studente medicijnen, die zei uit vrije wil een boerka te zijn gaan dragen. Hij stelde in zijn betoog zijn eigen (voor)oordeel te willen onderzoeken, namelijk dat hij ervan uitging dat ze haar keuze

waarschijnlijk wel vrijwillig had gemaakt, maar niet uit vrije wil, want onder de invloed van sterke groepsdruk. Hij relativeerde vervolgens zijn en ons westerse beeld van de vrije, autonome en weldenkende mens en haalde Dworkin aan, die stelt dat het wezenskenmerk van vrije wil, als autonome zelfbepaling, wordt gegeven door authenticiteit, vrij van zogenaamde vreemdende invloeden. De voorlopige conclusie van zijn zelfonderzoek was, dat het weliswaar niet onmogelijk is dat een moslima, in Nederland geboren, uit vrije wil een boerka wil dragen, maar aannemelijk acht hij het niet.

Van Tilburg legde het accent bij deze casus anders. Naast het authenticiteitsprincipe dienen er, als er sprake is van 'zware kwesties' — en integratie is er zo een — ook zware eisen gesteld te worden alvorens een keuze uit vrije wil als zodanig aan te nemen. Welke redenen en motieven heeft de studente om een boerka te dragen? Heeft zij eigenlijk wel diepgaand willen nadenken over de verenigbaarheid van haar keuzes arts te willen worden en een boerka te dragen? Zijn veronderstelling is dat deze studente onvoldoende zelf heeft overwogen welke aspecten en motieven haar keuze bepaalden. Het leven is dan ook, zo besluit Van Tilburg, veel meer dan toeval of pech. Het is een reis, een zoektocht — en dus verdwalen we zo nu en dan — maar wel geleid door zoets als 'de vrije wil' en niet zonder je verstand te gebruiken.

Frank Koerselman vatte de dag samen, maar ik heb er niet veel meer van onthouden dan dat *Wo Es war Ich werden soll*. Het was in elk geval een mooie, professionele zomerdag met boeiende debatten uit het leven gegrepen, dus niet zonder stokpaardjes; maar mag dat misschien in Artis?